

بررسی تطبیقی بخشودگی بین فردی در آموزه‌های اسلامی و متون روان‌شناختی

سیده فاطمه موسوی*

چکیده

بخشودگی، به منزله یک سازه روان‌شناختی و فضیلتی اخلاقی، به دلیل مزایای آن در حوزه‌های فردی و خانوادگی، مدتی است موضوع مطالعات گسترده میدانی در غرب قرار گرفته و خاستگاه آن، باورهای دینی قلمداد شده است. در اسلام، این سازه از ابعاد مختلفی مورد توجه قرار گرفته است. این نوشتار، با روش توصیفی - تحلیلی، به بررسی بخشودگی در ادبیات اسلامی و روان‌شناسی می‌پردازد. همچنین با مقایسه کیفیت پرداختن این دو حوزه به مقوله مزبور، به ارائه الگویی نظری از رویکرد اسلام به بخشودگی همت گمارده است. نتایج نشان داد بخشودگی در آموزه‌های اسلامی با توجه به مقتضیات زمان و موقعیت، چند بعدی بوده، سطوح بخشودگی با توجه به درجات ایمان و تقوا در افراد متفاوت می‌باشد. نیز با توجه به گستره خطا، انگیزه فرد خاطی و پیامد بخشودگی، از دو بعد ممدوح و مذموم برخوردار است. مطالعه ابعاد و سطوح بخشودگی در آموزه‌های اسلامی و تبدیل آن به یک الگوی نظری می‌تواند زمینه‌ای برای کاربرد و آزمون آن در مطالعات تجربی در بستر فرهنگ ایرانی-اسلامی فراهم نماید.

کلیدواژه‌ها: بخشودگی، الگوی اسلامی، ادبیات روان‌شناختی.

مقدمه

عاملی نمودند. آنها هفت بعد دین‌داری را کشف نمودند که اولین بُعد آن بخشودگی و انعکاسی از مراقبت، دوست داشتن، و اتخاذ رویکردی حاکی از بخشش به هستی بود. از دیگر ابعاد آن، انتقام نگرفتن بود که به جای ترغیب به بخشودگی، بر اجتناب از تلافی کردن و انتقام‌جویی تأکید می‌نمود. سایر ابعاد نیز شامل دین‌داری عمومی، دین‌داری اجتماعی دربرگیرنده اعتقاد به خداوند به‌عنوان قضاوت‌کننده و مرحمت‌کننده می‌گردید. از این رو، با استناد به تعریف دنهام، نیل، ویلسون، پیکرینگ و بویاتزیس (۲۰۰۵) بخشودگی بین‌فردی، عبارت است از تحول فرد آسیب‌دیده در سه زمینه عاطفه، شناخت و رفتار. قربانی داوطلبانه و آگاهانه، با اقدام به لغو دین ایجاد شده، از انتقام، و مجازات فرد خاطی صرف‌نظر کرده، با خلاص شدن از هیجان‌ات منفی، به پرورش انگیزه‌های مثبت و سازنده نسبت به فرد خاطی می‌پردازد.

با بازگشت به پیشینه مذهبی این مفهوم ملاحظه می‌گردد که اکثر ادیان جهان شامل آموزه‌هایی در خصوص ماهیت بخشودگی هستند، و بسیاری از این آموزه‌ها نیز پایه‌های اساسی بسیاری از اقدامات و سنت‌های نوین مربوط به بخشودگی را فراهم می‌نمایند. در برخی از آموزه‌های ادیان مختلف بر بخشش الهی، و در برخی آموزه‌ها بر بخشودگی بین‌فردی تأکید شده است، درحالی‌که در برخی ادیان هیچ تمایزی بین بخشودگی الهی و بخشودگی بین‌فردی مشاهده نمی‌شود. در دین اسلام، بخشودگی، یکی از صفات ارزشمند انسانی و از خصیصه‌های بارز اخلاقی یک انسان خودساخته و باایمان قلمداد می‌شود که لازمه کسب آن

مطالعات پیرامون موضوع بخشودگی به دلیل برخورداری از وجوه متعدد و اشتقاق یافتن از زمینه‌های مختلف (بهارالدین، چی‌آما، مهدجیلانی و سوماری، ۲۰۱۱)، طی دو دهه گذشته به‌طور گسترده و به روش‌های گوناگون، محور مطالعات علمی قرار گرفته است (ماریا دل، مارتینو و گونزالز، ۲۰۱۱).

در اواسط دهه ۱۹۸۰، تصور اکثر مردم از بخشودگی، با مذهب همراه بود. بنابراین، مفهوم بخشودگی، چه برای آنهایی که خود را مذهبی می‌دانستند و چه آنها که این‌گونه نبودند، رنگی از مذهب با خود به همراه داشت. همچنان‌که جامعه به پست‌مدرنیسم و رویکردی چندفرهنگی روی آورد، بخشودگی، از محدوده جوامع مذهبی و اشارات مذهبی خارج گردیده و به‌طور گسترده، به فرهنگ عامه نفوذ یافت (مک‌گرو، ۲۰۰۴)، به نقل از ورثینگتون و اورت، ۲۰۰۵). رابطه بین مذهب و بخشودگی توسط مک‌کالو و ورثینگتون (۱۹۹۹) در سه آیین بزرگ توحیدی در غرب (مسیحیت، اسلام و یهودیت) مورد بررسی قرار گرفت. آنها با مرور تعداد زیادی از پژوهش‌های مختلف، در پی بررسی این موضوع بودند که مذهب و بخشودگی تا چه میزان با کارکرد و عملکرد انسان درآمیخته است؛ از این رو، بر اساس بررسی‌های خود، به این نتیجه رسیدند که مفهوم بخشودگی، به‌طور کلی، دارای ریشه‌های عمیق مذهبی در فرهنگ غربی است (کندلر، لیو، گاردنر، مک‌کالوف، لارسون و پرسکات، ۲۰۰۳)، نیز با مطالعه بر روی دوقلوهای بزرگسال، به‌منظور ارزیابی دین‌داری، معنویت و نگرش‌های مرتبط به آن، اقدام به تجزیه و تحلیل

بخشودگی در منابع روان‌شناختی

مطالعات فراوانی با موضوع تأثیرات مثبت بخشودگی بین فردی بر سلامت جسمی و روان‌شناختی افراد صورت گرفته است. برخی از این مطالعات نشان می‌دهند افرادی که می‌بخشند، شادتر و سالم‌تر از افرادی هستند که در دل خود کینه نگه می‌دارند (ون اوین، ویت ویلت، لودینگ و وندرلان، ۲۰۰۰). سارینوپولس (۲۰۰۰) در پژوهش خود در دانشگاه ویسکانسین، دریافت افرادی که بیشتر می‌بخشند، کمتر از افرادی که کمتر می‌بخشند، از طیف بیماری‌ها رنج می‌برند. همچنین بخشودگی می‌تواند بهترین پیش‌بینی‌کننده رضایت زناشویی در همسران محسوب شود (میرزاده و فلاحچی، ۲۰۱۲). بخشودگی زناشویی، رابطه مثبتی با مهارت‌های زندگی و مهارت در روابط بین فردی و نیز رابطه‌ای منفی با روان‌نژندگرایی نشان داده است (زکی‌بی، خدادادی، علیخانی، رستمی و کرمی، ۱۳۸۹).

در مجامع علمی، «بخشودگی»، به چشم‌پوشی و یا پایان دادن به تنفر، رنجش و یا خشم، که به‌مثابه نتیجه آسیب دیدن، اختلاف نظر و یا خطای ادراک شده می‌باشد، و یا به تقاضای توقف در مجازات و یا انتقام از فرد خاطی تعریف می‌گردد (انجمن روان‌شناسی آمریکا، ۲۰۰۶). اگرچه در حال حاضر، اجماعی برای تعریف روان‌شناختی از بخشودگی در ادبیات تحقیق وجود ندارد، با این حال، بر سر این تعریف که بخشودگی عبارت است از «الگوها و فرایندهایی متضمن یک رویکرد رفتاری»، توافق دارند (کوردوا، کاتیلی، سیمون و اکسلرود - سبتیگ، ۲۰۰۶). مک‌کالو، وورثینگتون و راشل (۱۹۹۷) بخشودگی را به‌عنوان «مجموعه‌ای از تغییرات انگیزشی تعریف می‌کنند که به موجب آن،

برخورداری از صبری عظیم و درکی عمیق است (حسینی، بی‌تا). به‌گونه‌ای که بخشیدن و از تقصیر گذشتن با وجود قدرت و انتقام، به تعبیر امام صادق علیه السلام در مصباح‌الشریعه، راه و رسم متقیان قلمداد شده است؛ به این معنا که فرد پی به تقصیر فرد خاطی نرفته و به وی اظهار نکند، در ظاهر و باطن خطای وی را فراموش کرده، در مقابل، احسان به او را زیاده‌تر از پیش کند.

تمرکز بر مطالعات پیرامون سازه‌های مثبتی که منجر به بهبود و غنی شدن روابط می‌گردد، از ظرفیت تعدیل واکنش‌های مخرب در طرفین رابطه برخوردار بوده، مانع از مخدوش شدن رضایت از رابطه فیما بین می‌گردد (پارکر و پتندن، ۲۰۰۹). از این رو، بخشودگی به‌عنوان یکی از خصایص لازم برای تداوم روابط تعهدآمیز و صمیمی و ایجاد اجتماعی عاطفی از افراد می‌تواند زمینه مناسبی برای مطالعه و پژوهش در حوزه روابط بین فردی تلقی شود.

پژوهش‌های متعددی به نظریه‌پردازی بخشودگی از زوایای روان‌شناختی پرداخته‌اند. در متون اسلامی، اعم از آیات و روایات نیز به این مقوله اشاره شده است. این مقاله درصدد است تا با هدف بررسی تطبیقی مفهوم بخشودگی بین فردی در ادبیات روان‌شناختی و منابع و متون دین اسلام و ارائه الگوی نظری این سازه در ادبیات اسلامی و فراهم‌سازی زمینه‌ای برای پرداخت‌های تجربی آتی، به این پرسش پاسخ دهد که بخشودگی بین فردی در هر دو زمینه روان‌شناسی غربی و ادبیات اسلامی از چه شاخصه‌هایی برخوردار بوده، تفاوت رویکردی هر یک از دو زمینه یادشده به این مفهوم چیست؟ نیز شیوه مفهوم‌پردازی و الگوی نظری آن در رویکرد اسلام چگونه می‌باشد؟

عبارتند از: ۱) فراخوانی (تداعی) آسیب وارده به صورت عینی؛ ۲) همدردی با فرد خاطی و پی بردن به احساسات وی؛ ۳) بخشودن وی به منزله لطف و هدیه به فرد خاطی (تغییر در رویکرد به آنچه رخ داده، نه در واقعیت آسیب)؛ ۴) آشکار نمودن عمل بخشش و ۵) ثابت قدم بودن بر بخشش فرد خاطی.

بسیاری از محققان نیز بخشودگی را عمل ترحم‌آمیز خلاص کردن معرفی نموده‌اند، حال آنکه عده‌ای بر این عقیده‌اند که مسئولیت‌پذیری و انصاف از پیش شرط‌های ضروری بخشودگی محسوب می‌شود (به نقل از سیف و بهاری، ۱۳۸۰). از جمله، انزایت و همکاری‌اش، بر این باورند که بخشودگی در چارچوب عدالت رخ می‌دهد (برای مثال، زمانی که فرد آسیب‌دیده، بر این باور باشد که عدالت در خدمت وی است)، از این رو، بخشودگی مبتنی بر استدلال، موازی با عدالت فرض می‌شود (دنهام و همکاران، ۲۰۰۵). از دید وی، بخشودگی در یک الگوی ۲۰ بخشی مشتمل بر ۴ مرحله مختلف رخ می‌دهد (فریدمن، انزایت و ناتسون، ۲۰۰۵). الگوی تحول‌شناختی انزایت از بخشودگی بر مبنای دیدگاه رشد اخلاقی کلبیگ (۱۹۷۶) بنا شده است (به نقل از بهارالدین و همکاران، ۲۰۱۱). این الگوی شش مرحله‌ای عبارت است از:

- ۱) بخشودگی تلافی‌جویانه: حاکی از آن است که بخشودگی فقط پس از تلافی عینی که هم‌تراز با آسیب و تألم وارده به شخص است، میسر می‌گردد.
- ۲) بخشودگی جبرانی: مبادرت به بخشودگی برای خلاصی از احساس تقصیر، یا به دنبال جبران و به دست آوردن آنچه از دست رفته است.
- ۳) بخشودگی متوقعانه: حاکی از آن است که بخشودگی در پاسخ به فشار اجتماعی صورت می‌پذیرد.

فرد طی مراحل ابتدا برانگیخته می‌شود تا: الف) نسبت به فردی که در رابطه آسیب‌زننده به وی آسیب‌زده، انتقام بگیرد؛ ب) نسبت به فرد آسیب‌رسان، احساس بیگانگی نماید و ج) علی‌رغم اقدامات آسیب‌زننده فرد خاطی، به طور فزاینده، نسبت به فرد خطاکار حسن نیت به خرج داده و در نهایت، به آشتی با وی برانگیخته شود. ارتباط بین بخشودگی و آشتی (مصالحه) مستلزم بررسی دو بعد درون‌فردی و بین‌فردی بخشودگی است. بعد درون‌فردی، با فرایندهای شناختی و تفسیرها و تعبیر مرتبط با عمل خطا (مجرمانه) ارتباط یافته، درحالی‌که بعد بین‌فردی به تعامل شرکای یک رابطه مربوط می‌گردد. از این رو، بخشودگی، شامل هر دو عنصر درون‌فردی و بین‌فردی است که موجب بازگشت به شرایط پیش از رابطه آسیب‌زا می‌شود (باومیستر، اکسلین و سومر، ۱۹۹۸). از دید مک کالوو، راشل، سندیچ، ورثینگتون، براون و هایت (۱۹۹۸) مؤلفه‌های پیش‌بین بخشودگی، عبارتند از: الف) ویژگی‌های شخصیتی طرفین رابطه (تمایلات خودشیفته، روان‌رنجوری در مقابل حس‌همدلی و تمایل به رابطه عاری از تعارض) (رابرتس، ۱۹۹۵)؛ ب) کیفیت رابطه (سرمایه‌گذاری عاطفی و هیجانی در رابطه، نگرش به رابطه به منزله یک تعهد بلندمدت، منافع مشترک و تمایل به عذرخواهی) (مک کالوو و همکاران، ۱۹۹۸)؛ ج) ماهیت خطا (خطای بزرگ در برابر خطای ناچیز و خودافشاگری فرد خطاکار) (یانگر، پیفری، جوب و لولر، ۲۰۰۴) و د) متغیرهای اجتماعی - شناختی (اسنادهای فرد و انگیزه خطا اعم از عمدی یا سهوی) (متس و کوپاچ، ۲۰۰۷).

الگوی ورثینگتون (۱۹۹۸) از بخشودگی نیز در هرمی مبتنی بر پنج گام بنا شده است که به ترتیب

در پی خواهد آمد، بیان شده است. «صفح»، عفو کامل تری بوده و «غفران» از آن هم کامل تر است. صفح با عفو تفاوت دارد. وقتی کسی کار خطایی می‌کند، هم مستحق مجازات است و هم مستحق ملامت. عفو، گذشت از مجازات است، ولی صفح آن است که انسان نه تنها از مجازات معمول آن گذشته، بلکه به روی فرد خاطی هم نمی‌آورد؛ امری که بیشتر از اولیای الهی سر می‌زند. «غفران» از عَفَر به معنای پوشاندن گرفته شده و درجه بالاتری از صفح را دربر می‌گیرد. مغفرت، به حسب اعتبار متفرع و نتیجه عفو است؛ چون هر چیزی اول باید گرفته شده و سپس پنهان گردد. خدای تعالی هم اول گناه بنده‌اش را گرفته و سپس می‌پوشاند و گناه گناه کار را نه در نزد خودش و نه در نزد دیگران برملا نمی‌کند، همچنان‌که در آیاتی نظیر «وَاعْفُ عَنَّا وَاعْفِرْ لَنَا» (بقره: ۲۸۶) و «وَكَانَ اللَّهُ عَفْوًا غَفُورًا» (نساء: ۹۹) به این موضوع اشاره شده است. توجه به مفهوم لغوی عفو، صفح، غفران و رحمت نشان می‌دهد که سلسله مراتب بخشش خطا و یا به عبارتی، چهار مرحله رفتاری و یا انواعی از بخشودگی مورد توجه قرار گرفته، که فرد بر حسب اراده، تقوا و تسلط بر نفس، می‌تواند در مواجهه با فرد خاطی، عکس‌العمل نشان دهد. گام دیگر، عالی‌ترین مرحله انسانیت و اخلاق یعنی «رحمت» است. رحمت عبارت است از: دلسوزی، کمک و مساعدت نیازمند. در این نوع از بخشودگی، نه تنها عفو و صفح نشان داده شده و در برابر فرد خاطی، حسن نیت به خرج داده می‌شود، بلکه در قبالش شفقت و ترحم نشان داده می‌شود؛ چراکه این‌گونه تصور می‌شود فرد خاطی از مکارم اخلاق محروم مانده و مرتکب اعمال ناشایست شده است. دسته‌ای از آیات، مطلقاً

(۴) بخشودگی متواضعانه: مبادرت به بخشودگی، از آن حیث که فرد در برابر ضوابط یا مراجع اخلاقی نظیر ایمان مذهبی تسلیم می‌گردد. در این مرحله، فرد انتظارات اجتماعی و یا ملاحظات مذهبی را دستور کار خود قرار می‌دهد.

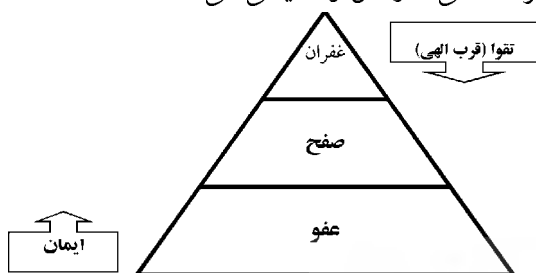
(۵) بخشودگی ناشی از برقراری نظم اجتماعی: بخشودگی ابزاری است که برای کاهش اصطکاک اجتماعی و حفظ صلح و آرامش به کار می‌رود.

(۶) بخشودگی به مثابه عشق: اعمال شقاوت‌آمیز تعهد و پایبندی به محبت را تغییر نمی‌دهند. بخشودگی، احتمال تحکیم محبت را افزایش داده، فرد آسیب‌دیده، فرد خاطی را نیز انسانی همچون خود فرض می‌کند که قصد ناراحت کردن یا انتقام گرفتن از وی را نداشته است (به نقل از دهنام، ۲۰۰۵). این الگو نشان می‌دهد که فرد به موازات رشد مهارت‌های شناختی، قادر به در نظر گرفتن دیدگاه‌های دیگران می‌شود (بهارالدین و همکاران، ۲۰۱۱).

بخشودگی بین فردی در آموزه‌های اسلامی

«بخشودگی» در قرآن و روایات، در قالب واژه‌هایی همچون عفو، صفح، غفران و رحمت به کار رفته است. به آیاتی از قرآن کریم که دربردارنده موضوع عفو و بخشش و گذشت‌اند، «آیات عفو» می‌گویند (دانشنامه حوزوی). امام صادق علیه السلام در تعریف «عفو» می‌فرماید: «عفو کردن و از تقصیر گذشتن با وجود قدرت و انتقام، طریقه پیامبران و متقیان است و معنای عفو آن است که هرگاه از کسی جرمی و تقصیری نسبت به تو واقع شود، پی او نروی و به او اظهار نکنی و از ظاهر و باطن فراموش کنی و احسان را به او زیاده‌تر از پیش کنی» (گیلانی، ۱۳۴۳، ج ۱). در این حدیث، انواع عفو و بخشودگی، به ترتیبی که

که در آن، فرد، خطا را به رخ فرد خاطی نمی‌کشد. ۳. غفران (بخشودگی مبتنی بر پوشاندن خطا و احسان به جای آن): انسان علاوه بر بخشیدن خطای فرد خاطی، در حق وی نیکی می‌کند.

شکل ۱: الگوی نظری بخشودگی در آموزه‌های اسلامی

شکل (۱) نشان می‌دهد که «عفو» پایین‌ترین مرحله و ابتدایی‌ترین نوع بخشودگی است که در مراتب سطحی ایمان قرار دارد. به میزانی که بر درجات ایمان فرد افزوده می‌شود و فرد بیشتر متخلق به اخلاق اسلامی شده و به فرموده امیرالمؤمنین علی علیه السلام مصداق «متقی» شناخته می‌شود، درجات بالاتری از بخشودگی (غفران) را در رفتار و کردار خود متجلی می‌سازد. در ابتدای طیف، فرد ممکن است همراه با بخشودگی رفتارهایی همچون منت‌گذاردن، چشمداشت نسبت به فرد خاطی، انتقام و... از خود نشان دهد و چه بسا بخشودن را بر مبنای انصاف و عدالت جاری سازد، اما هرچه از قاعده به رأس نزدیک می‌شویم، انگیزه‌ها فراتر از خود فرد و یا در نظر گرفتن فرد خاطی است، فرد با انگیزه بخشوده شدن در درگاه الهی، قُرب به پروردگار و دستیابی به خشنودی وی، اقدام به بخشودگی نموده و چه بسا صرف نظر از عمل تجاوزکارانه، با نگاهی شفقت‌آمیز به فرد خاطی می‌نگرد و از درگاه الهی برای وی نیز درخواست غفران و بخشودگی می‌نماید.

از عفو و صفح تعریف کرده و مردم را تشویق می‌کنند تا از گناه دیگران صرف نظر نمایند. از جمله آیه ۲۳۷ سوره «بقره» می‌فرماید: ﴿وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَ﴾ در آیه ۱۳۴ سوره «آل عمران» نیز می‌فرماید: ﴿الَّذِينَ يُفْقُونَ فِي السَّيِّئَاتِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاطِبِينَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾. این آیه، مدح کسانی است که خشم خود را فرو می‌خورند و دیگران را مورد عفو قرار می‌دهند. در این آیه، به سه مرحله از برخورد متقیان به هنگام خشم اشاره شده است: الف) فرو بردن خشم؛ ب) گذشت از خطای مردم؛ ج) نیکی کردن. در آیات مختلفی، از جمله آیه ۱۴۹ سوره «نساء» ﴿إِنْ تُبْدُوا خَيْرًا أَوْ تَخْفَوْهُ أَوْ تَعْفُوا عَنْ سُوءٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا قَدِيرًا﴾، آیه ۳۷، ۴۰ و ۴۳ سوره «شوری» ﴿... وَإِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ﴾، ﴿وَجَزَاء سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ﴾، ﴿وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ﴾، آیه ۲۲ سوره «نور» ﴿وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَاللَّهُ عَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ به کیفیت عفو، صفح و غفران بر خطاهای دیده‌شده و کاستی‌های مشاهده‌شده در روابط بین فردی با اشکال شکیبایی و صبر پیشه نمودن، و درگذشتن و صرف نظر نمودن از رفتار فرد خاطی، تأکید شده است. این امر بر رابطه مهمی دلالت کرده، متضمن این نکته است که برخوردهای اخروی، نتایج رفتارهای دنیوی انسان محسوب می‌شود. بنابراین، می‌توان انواع بخشودگی در اسلام را به گونه زیر الگوبندی نمود:

۱. عفو (بخشودگی فارغ از انتقام و تلافی): که ممکن است عاری از تظاهرات رفتاری و کلامی نباشد؛ مثلاً، همراه با منت گذاشتن.

۲. صفح (بخشودگی مبتنی بر چشم‌پوشی و تغافل):

انگیزه عفو و بخشودگی در آموزه‌های اسلامی

در خصوص انگیزه عفو و بخشودگی در آموزه‌های اسلامی، می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱. اجرای مکارم اخلاقی و دستیابی بندگان به تقوا و پرهیزکاری برای رسیدن به بسیاری از کمالات انسانی: امام صادق علیه السلام در این زمینه می‌فرماید: «أَلَا أُحَدِّثُكَ بِمَكَارِمِ الْخَلْقِ؟ الصَّفْحُ عَنِ النَّاسِ وَ مُوَاَسَاةُ الرَّجُلِ أَخَاهُ فِي مَالِهِ وَ ذِكْرُ اللَّهِ كَثِيرًا» (صدوق، ۱۳۷۲، ص ۱۹۱)؛ آیا به شما بگویم که مکارم اخلاق چیست؟ گذشت کردن از مردم، کمک مالی به برادر (دینی) خود و بسیار به یاد خدا بودن.

۲. دستیابی به مقام عبودیت ربوبی و ربوبیت عبودی: رسول اکرم صلی الله علیه و آله در این باره می‌فرماید: «أَوْصَانِي رَبِّي بِسَبْعٍ: أَوْصَانِي بِالْإِخْلَاصِ فِي السِّرِّ وَالْعَلَانِيَةِ وَ أَنْ أَعْفُوَ عَمَّنْ ظَلَمْتَنِي وَ أُعْطِيَ مَنْ حَرَمْتَنِي وَ أَصِلَ مَنْ قَطَعْتَنِي وَ أَنْ يَكُونَ صَمْتِي فِكْرًا وَ نَظْرِي عِبْرًا» (کراجکی طرابلسی، ۱۴۱۰ق، ص ۱۸۴)؛ پروردگارم هفت چیز را به من سفارش فرمود: اخلاص در نهان و آشکار، گذشت از کسی که به من ظلم نموده، بخشش به کسی که مرا محروم کرده، رابطه با کسی که با من قطع رابطه کرده، و سکوتی همراه با تفکر و نگاهی برای عبرت.

۳. فضیلت عفو برای عفوکننده: رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرموده‌اند: «إِذَا أَوْقَفَ الْعِبَادُ نَادِيًا مُنَادٍ لِيُقِمَ مِنْ أَجْرِهِ عَلَى اللَّهِ وَ لِيَدْخُلَ الْجَنَّةَ قِيلَ: مَنْ ذَا الَّذِي أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ؟ قَالَ: الْعَافُونَ عَنِ النَّاسِ» (متقی هندی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۳۷۴)؛ هنگامی که بندگان در پیشگاه خدا می‌ایستند، منادی ندا دهد: آن‌کس که مزدش با خداست بر خیزد و به بهشت رود. گفته می‌شود: چه کسی مزدش با خداست؟ می‌گوید: گذشت‌کنندگان از مردم.

۴. اهمیت پیوندهای دوستی میان مؤمنان: رسول اکرم صلی الله علیه و آله در این باره می‌فرماید: «أَلَا أُخْبِرُكُمْ بِأَشْبَهِكُمْ بِي؟ قَالُوا:

بلى يا رسول الله. قَالَ: أَحْسَنُكُمْ خُلُقًا وَ أَيْسَنُكُمْ كَنَفًا وَ أَبْرُكُم بِقَرَابَتِهِ وَ أَشَدُّكُمْ حُبًّا لِإِخْوَانِهِ فِي دِينِهِ وَ أَصْبَرُكُمْ عَلَى الْحَقِّ وَ أَكْظَمُكُمْ لِلْغَيْظِ وَ أَحْسَنُكُمْ عَفْوًا وَ أَشَدُّكُمْ مِنْ نَفْسِهِ إِنْصَافًا فِي الرِّضَا وَالْغَضَبِ» (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۲، ص ۲۴۰)؛ آیا شما را از شبیه‌ترینتان به خودم باخبر نسازم؟ گفتند: آری ای رسول خدا! فرمودند: هر کس خوش اخلاق‌تر، نرم‌خوتر، با خویشانش نیکوکارتر، نسبت به برادران دینی‌اش دوست‌دارتر، بر حق‌شکبیاتر، خشم را فروخورنده‌تر و باگذشت‌تر، و در خرسندی و خشم باانصاف‌تر باشد. نیز آن حضرت می‌فرماید: «تَعَاَفَوْا تَسْقُطِ الضَّغَائِنُ بَيْنَكُمْ» (متقی هندی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۳۷۳، ح ۷۰۰۴)؛ از یکدیگر گذشت کنید، تا کینه‌های میان شما از بین برود.

۵. طولانی شدن عمر: رسول اکرم صلی الله علیه و آله در این باره می‌فرماید: «مَنْ كَثُرَ عَفْوُهُ مُدَّ فِي عُمُرِهِ» (دیلمی، ۱۳۸۷، ص ۳۱۵)؛ هر کس پُرگذشت باشد، عمرش طولانی شود.

۶. افزایش عزت نفس: رسول اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «مَنْ عَفَا عَن مَظْلَمَةٍ أَبَدَ لَهُ اللَّهُ بِهَا عِزًّا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ» (طوسی، ۱۳۸۸، ص ۱۸۲)؛ هر کس از ظلمی که در حق او شده گذشت کند، خداوند به جای آن در دنیا و آخرت به او عزت می‌بخشد. امیرالمؤمنین علی علیه السلام نیز می‌فرماید: «لَعَفْوُ تَاجِ الْمَكَارِمِ» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۱۴۰، ح ۵۲۰)؛ گذشت، اوج بزرگواری‌هاست. همچنین آن حضرت در جای دیگر فرموده‌اند: «الْعَفْوُ يَفْسِدُ مِنَ اللَّئِيمِ بِقَدْرِ إِصْلَاحِهِ مِنَ الْكَرِيمِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۴، ص ۴۲)؛ عفو و گذشت به همان اندازه که در اصلاح شخص بزرگوار مؤثر است، شخص فرومایه را تباہ می‌کند. امام صادق علیه السلام نیز فرمودند: «ثَلَاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ كَانِ سَيِّدًا: كَظْمُ الْغَيْظِ وَالْعَفْوُ عَنِ الْمُسِيءِ وَالصَّلَاةُ بِالنَّفْسِ وَالْمَالِ»

انواع بخشودگی

۱. بخشودگی ممدوح: حقوق شخصی (اعم از جانی و مالی)، تنها مواردی هستند که عفو و گذشت درباره آنها جایز و چه بسا لازم و ضروری است. در ذیل، به برخی از موارد اشاره می‌شود:

الف) عفو در حکم قصاص: از امیرالمؤمنین علی علیه السلام نقل است که در آستانه شهادت، به فرزندانشان سفارش نمودند: «... اگر ماندم، صاحب اختیار خون خود می‌باشم و اگر مردم، مرگ وعده‌گاه من است و اگر (خواستم او را) ببخشم. بخشش برای من طاعت و بندگی (موجب قرب و نزدیکی به رحمت خدا) است و (اگر شما خواستید او را ببخشید) بخشش برای شما نیکوکاری است، پس (شما او را) ببخشید (زیرا خداوند در قرآن کریم می‌فرماید) آیا دوست ندارید خدا شما را بیامرزد؟ درحالی‌که خدا آمرزنده و مهربان است (نهج البلاغه، ۱۳۸۰، نامه ۲۳).

ب) عفو در مورد حقوق مالی: خداوند در مورد احکام طلاق خطاب به مردان می‌فرماید: «گذشت شما (پرداخت مهریه کامل) به تقوا نزدیک تر است... بزرگواری را در میان یکدیگر فراموش نکنید؛ زیرا خداوند به آنچه انجام می‌دهید، بیناست» (بقره: ۲۳۷).

ج) عفو لغزش‌های مؤمنان:

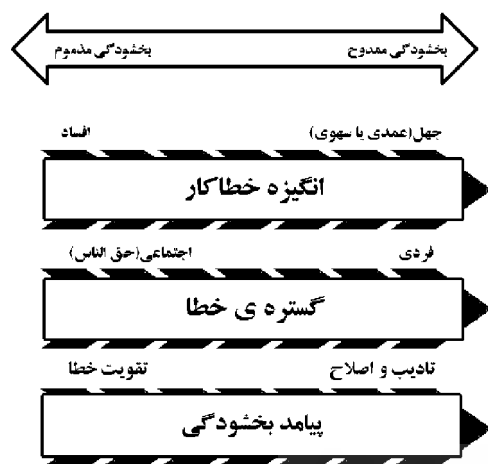
د) عفو در خانواده، به منظور تقدس نهاد خانواده و تأکید بر ثنات آن: خداوند در آیه ۱۴ سوره «تغابن» می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، بعضی از همسران و فرزندان‌تان دشمنان شما هستند، از آنها بر حذر باشید و اگر عفو کنید و صرف نظر نمایید و ببخشید (خدا شما را می‌بخشد)؛ چراکه خداوند بخشنده و مهربان است.

(ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲، ص ۳۱۷)؛ سه چیز است که در هر که باشد آقا و سرور است: خشم فرو خوردن، گذشت از بدکردار، کمک و صله رحم با جان و مال.

شرایط بخشودگی

اگرچه در موضوع ارتباطات بین فردی، اصل بر عفو و بخشودگی است، اما با نگاهی به برخی روایات و آیات می‌توان نتیجه گرفت محدوده بخشودگی، در ارتباطات بین فردی و حوزه اعمال شخصی است، و آن‌گاه که صحبت از اجرای احکام الهی و عدالت اجتماعی است، عفو و بخشودگی با شرایطی خاص قابل اعمال خواهد بود. در سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ۹ گفته‌اند: «رسول خدا هیچ‌گاه برای شخص خود از کسی انتقام نگرفت، اما اگر حرمت‌های الهی شکسته می‌شد، برای خدا انتقام می‌گرفت.» در همین باره امیرالمؤمنین علی علیه السلام فرمودند: «(بدی یا خوبی را) به نیکی پاداش ده و از بدی درگذر، به شرط آنکه به دین لطمه‌ای نزنند یا در قدرت اسلام ضعفی پدید نیآورد» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج ۳، ص ۳۷۳، ح ۴۷۸۸). انتخاب عفو یا انتقام، تا حد بسیاری به دو عامل بستگی دارد: الف) نوع خطا؛ ب) وضعیت خطا کار.

چنان‌که جرم و تجاوز نسبت به حقوق شخصی باشد و زیان ناشی از خطا و لغزش، متوجه فرد یا گروه محدودی شود، در این صورت، عامل دوم تعیین‌کننده است؛ به این معنا که آیا عفو و اغماض، موجب پشیمانی و اصلاح مجرم می‌شود یا بر جرئت و جسارت او در تکرار عمل ناپسندش می‌افزاید (الهامی نیا، ۱۳۷۵).

شکل (۲): مقتضیات بخشودگی در آموزه‌های اسلامی
 شکل (۲) نشان می‌دهد که بخشودگی با توجه به نوع و گستره خطا، و پیامدی که بخشش فرد خاطی از سوی فرد آسیب‌دیده در پی خواهد داشت و نیز قصد و انگیزه خطا کار، می‌تواند به دو شکل ممدوح یا مذموم ظاهر شود. بخشودگی زمانی مذموم و نکوهیده است که فرد خاطی انگیزه ایجاد فساد و فتنه در جامعه داشته باشد، و یا حقوق جمعی را تضییع نموده و یا احساس شود پیامد بخشش، نتیجه‌ای جز جسور و گستاخ نمودن فرد خاطی در پی ندارد. به فرموده امیرالمؤمنین علی علیه السلام، عفو و گذشت، به همان اندازه که افراد با شخصیت را اصلاح می‌نماید، افراد لئیم و پست را فاسد می‌کند (کراچکی طرابلسی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۱۸۲). در چنین مواردی بخشودگی نه تنها توصیه نشده، بلکه جبران نمودن خسارت وارده از سوی فرد خاطی و انتقام از آنها بیش از عفو و گذشت توصیه می‌گردد. با مروری بر منابع مختلف روان‌شناختی و متون و روایات اسلامی بر اساس آموزه‌های اسلامی می‌توان چنین استنباط نمود که مبدأ و نهایت این

هم عفو نسبت به کافران و دشمنان: خداوند در آیه ۱۴ سوره «جاثیه» می‌فرماید: «به مؤمنان بگو: کسانی را که امید به ایام خدا [روز رستاخیز] ندارند، مورد عفو قرار دهند تا روزی که خداوند هر قومی را به اعمالی که انجام می‌دادند خبر دهد.

و عفو در هنگام قدرت و عفو زیردستان: امیرالمؤمنین علی علیه السلام به مالک اشتر (حاکم مصر) می‌فرماید: «نسبت به آنان حیوان درنده‌ای مباش که خوردنشان را غنیمت شماری؛ زیرا مردم دو گروه‌اند: یا برادر دینی تو اند یا هممنوع تو، که از ایشان لغزش سر می‌زند و در معرض درد و گرفتاری‌ها قرار دارند و دانسته و ندانسته خلاف می‌کنند؛ بنابراین، همان‌گونه که خود دوست داری خداوند تو را ببخشد و از خطاهایت درگذرد، تو نیز آنان را ببخش و از خطاهایشان درگذر... از بخشش و گذشت هرگز پشیمان مباش و از کیفر دادن خوشحالی نکن» (نهج البلاغه، ۱۳۸۰، نامه ۵۳).
 ۲. بخشودگی مذموم: گذشت ناشایست شامل موارد ذیل می‌باشد:

الف) اجرای حدود و حقوق الهی که موجب برقراری شرع و حکومت شرع است؛
 ب) حقوق دیگران، و یا به اصطلاح، «حق الناس» که دینی از افراد برگردن یکدیگر بر جای می‌گذارد.
 ج) دشمنان و توطئه‌گران منافق و مواجهه با افراد پست و فرومایه، هنگامی که احساس شود گذشت و بخشش فرد خاطی را نسبت به خطایش جسورتر و جری‌تر می‌نماید (نوروزی، ۱۳۹۲).
 موارد گفته شده را می‌توان در الگوی زیر صورت‌بندی نمود:

مختلف و در بافت‌های متفاوت ظهور و بروز می‌یابد. در این رویکرد، بخشودگی، فرد دیگری را به مرکز توجه آورده و به تنهایی، راهبرد خودیاری محسوب نمی‌شود؛ بنابراین، وقوع بخشودگی در یک فرد، منوط به همکاری و پذیرش فردی دیگر است. بروز و ظهور این ویژگی در افراد، عملی مشروط می‌باشد و تحت تأثیر عوامل مختلفی همچون شخصیت افراد، کیفیت رابطه موجود، ماهیت رفتار تجاوزکارانه و دیگر متغیرهای اجتماعی - شناختی، از جمله نوع اسنادهای فرد آسیب‌دیده، از فرد سر می‌زند. بخشودگی در آخرین حد و مرحله خود، در رابطه با فرد مقابل و با تغییر نگرش و اسنادها از منبع درونی به منبع بیرونی (فرد خاطی قصد انتقام یا ناراحتی نداشته و یا وی در این آسیب مقصر نیست) مورد ارزیابی و اقدام قرار گرفته، در برخی تعاریفی که از بخشودگی می‌شود، بیشتر شرط عدالت و انصاف برای آن مورد توجه قرار می‌گیرد. بنابراین، مشاهده می‌شود که محدوده مطالعه بخشودگی در ادبیات روان‌شناختی، صرفاً روابط انسانی بوده و با هدف سازگاری و بقای روابط انسانی مورد تأکید و مطالعه قرار گرفته است. نیز پیامدها و آثار روان‌شناختی، اجتماعی و فیزیولوژیکی بر آن مترتب است. از این رو، با توجه به منشأ برخی سازه‌های روان‌شناختی مورد مطالعه در عرصه مطالعات تجربی و میدانی، به نظر می‌رسد می‌توان با عملیاتی نمودن آموزه‌های اسلامی و ارائه آنها در قالب یک الگوی نظری، بهتر بتوان جایگاهی برای آزمودن باورها و تعالیم دین مبین اسلام در ابعاد زندگی فردی و اجتماعی مشخص نمود.

صفت الهی است، اگرچه، آثار آن در زندگی دنیوی و روابط فیما بین مشهود و قابل مطالعه است. بروز و ظهور بخشودگی، فرایندی است که طی مراحل رشد عقلانی، اخلاقی و مراتب ایمان در فرد به ظهور می‌رسد. از این رو، صحبت از مراحل، و به بیان دقیق‌تر، انواع بخشودگی است که صرفاً با توجه به سلسله مراتب ایمان و تقوا در فرد بروز و ظهور می‌یابد. بخشودگی در حوزه زندگی فردی و خانوادگی، صرف نظر از فرد متجاوز (خاطی)، فی نفسه امری پسندیده و مورد تأکید است و به عنوان صفتی که از فرد بزرگوار و متقی صادر می‌شود، شناخته می‌شود. با این حال، نگرش اسلام به بخشودگی، دربرگیرنده شرایط و مقتضیات خاصی است که بسته به گستره خطا، انگیزه خطا و پیامد آن، می‌تواند مقبوح یا ممدوح شناخته شود. از این رو، در محدوده فردی، بخشودگی به مثابه صفتی در کنار فضایل برتر با انگیزه ماورایی و الهی و فوق دنیوی و نه در ارتباط با فرد خاطی و یا صرف نظر از نوع عمل تجاوزکارانه، ترغیب و تشویق می‌شود (قرب الهی، مورد رحمت الهی واقع شدن، جلب رضایت خالق)؛ اما در محدوده حقوق مردمی (حق الناس و اجرای حدود الهی) صفت بخشودگی به منزله فضیلت، در شرایط و محدوده‌های خاصی قابل اعمال است.

در ادبیات روان‌شناختی، خاستگاه مطالعه این صفت، دینی بوده است، اما غایت و انگیزه آن، ارتباطی به مذهب و باورهای هستی‌شناسانه و الهی ندارد. بخشودگی نیز همچون دیگر سازه‌های روان‌شناختی دارای مؤلفه‌های هیجانی، شناختی و رفتاری است و طی مراحل رشد شناختی در سنین

نتیجه‌گیری

نتایج بررسی حاضر به قرار ذیل می‌باشد:

- بخشودگی در آموزه‌های اسلامی از سطوح متفاوتی برخوردار است که عمق آن به درجات ایمان و تقوا در افراد بستگی دارد.

- آثار بخشودگی علاوه بر مزایای دنیوی، مزایای اخروی و قرب الهی را در پی دارد.

- بخشودگی در آموزه‌های اسلامی با انگیزه قرب الهی و خشنودی پروردگار یکی از مکارم اخلاق بیان شده، همچون دیگر مکارم اخلاقی دارای غایت اخروی است.

- بخشودگی صرفاً به رابطه بین فردی خاتمه نیافته، به روابط بین انسان و خدا نیز اشاره دارد.

- بخشودگی در آموزه‌های اسلامی از دو بُعد ممدوح و مذموم برخوردار است.

- پسندیده و ناپسند بودن بخشودگی به گستره خطا، انگیزه خطا و پیامد آن در گستره روابط فردی و اجتماعی، بستگی دارد.

- بخشودگی در زمینه حقوق فردی و خانوادگی همواره امری ممدوح و ستودنی بوده و روایات متعددی بر آثار مثبت آن صحه گذارده‌اند.

- بخشودگی در حوزه حقوق مردمی و قانونی، با مرتب بودن مقتضیات خاص قابل طرح است.

- بخشودگی با توجه به زوایای گوناگون آن در آموزه‌های اسلامی، قابلیت ارائه به صورت یک الگوی نظری به عنوان پایه‌ای برای مطالعات تجربی - میدانی را داراست.

منابع

- نهج البلاغه، ۱۳۸۰، ترجمه محمد دشتی، قم، مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین علیه السلام.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، ۱۳۸۲، *تحف العقول*، ترجمه صادق حسن زاده، قم، آل علی علیهم السلام.
- الهامی‌نیا، علی‌اصغر، ۱۳۷۵، *اخلاق اسلامی*، قم، مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل‌البيت علیهم السلام.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، ۱۳۶۶، *غررالحکم و دررالکلم*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- حسینی، س. ع. ا.، بی‌تا، *جایگاه بخشش و گذشت در رفتار پیامبر صلی الله علیه و آله*، قم، پژوهشکده باقرالعلوم.
- دانشنامه حوزه، در: www.hawzah.net
- دیلمی، حسن بن محمد، ۱۳۸۷، *اعلام‌الدین*، قم، مؤسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی تبیان.
- زکی‌بی، ع. ک. خدادادی، م. علیخانی، س. رستمی، ج. کرمی، ۱۳۸۹، «رابطه مهارت‌های زندگی و ویژگی‌های شخصیتی با بخشودگی زناشویی در میان زنان شهر کرمانشاه»، زن و خانواده، سال دهم، ش ۳، ص ۷۵-۹۱.
- سیف، س. و ف. بهاری، ۱۳۸۰، *استانداردسازی و هنجاریابی مقیاس بخشودگی خانواده برای خانواده‌های ایرانی*، طرح پژوهشی پژوهشکده زنان، تهران، دانشگاه الزهراء علیها السلام.
- صدوق، محمد بن علی، ۱۳۷۲، *معانی الاخبار*، قم، دارالکتب الاسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن، ۱۳۸۸، *امالی*، ترجمه صادق حسن زاده، تهران، اندیشه هادی.
- کراچکی طرابلسی، محمد بن علی، ۱۴۱۰ق، *کنزالفوائد*، ج دوم، قم، مکتبه المصطفوی.
- کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۴۸، *الکافی*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، ج دوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- گیلانی، ملّا عبدالرزاق، ۱۳۴۳، *ترجمه و شرح مصباح الشریعه*، تهران، دانشگاه تهران.
- مقی هندو، علاء‌الدین، ۱۴۰۹ق، *کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال*، بیروت، مؤسسه الرساله.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، *بحارالانوار*، ج دوم، بیروت، مؤسسه الوفاء.
- نوروزی، س.، ۱۳۹۲، *بررسی عفو و بخشش در اجتماع از دیدگاه قرآن و روایات*، اصفهان، مدرسه علمیه ریحانه.

- McCullough, M.E., K. C. Rachal, S. J. Sandage, E. L. Worthington, S. W. Brown, & T. L. Hight, 1998, Interpersonal forgiving in close Relationships: II. Theoretical elaboration and measurement, *Journal of Personality and Social Psychology*, v. 75, p. 1586-1603.
- Metts, S., & W. Cupach, 2007, Responses to Relational Transgressions: Hurt, Anger, and Sometimes Forgiveness, In B. Spitzberg & W. Cupach (eds.), *The Dark Side of Interpersonal Communication*, New York, Routledge.
- Mirzadeh, M., & R. Fallahchai, 2011, The Relationship Between Forgiveness and Marital Satisfaction. *J. Life Sci. Biomed*, v. 2, p. 278-282.
- Parker, R & R. Pattenden, 2009, Strengthening and Repairing Relationships: Addressing forgiveness and Sacrifice in Couples Education and Counseling, *Australian Family Relationships Clearinghouse*, No 13.
- Roberts, R. C., 1995, Forgiveness, *American Philosophical Quarterly*, v. 32, p. 289-306.
- Sarinopoulos, S., 2000, "Forgiveness and Physical Health: A Doctoral Dissertation Summary", *World of Forgiveness*, v. 2, p. 16-18.
- Van Oyen, C. Witvilet, T. E. Ludwig, K. L. Vander Lann, 2001, "Granting Forgiveness or Harboring Grudges: Physiology and Implications for Emotions Health", *Psychological Science*, v. 12, p. 117-123.
- Worthington, E.L., Jr., 1998, The Pyramid Model of forgiveness: Some interdisciplinary Speculations about Unforgiveness and the Promotion of Forgiveness, In E.L. Worthington Jr. (ed.), *Dimensions of forgiveness: Psychological Research and theological Perspectives*, Philadelphia, Templeton Foundation Press.
- Worthington, Jr., L. Everett, 2005, *Handbook of forgiveness*, Routledge Taylor & Francis Group.
- Younger, J.W., R. L. Piferi, R. L. Jobe & K. A. Lawler, 2004, "Dimensions of forgiveness: The views of Laypersons", *Journal of Social and Personal Relationships*, v. 12, p. 837-855.
- Baharudin, D. F., M. A., Che Amat, M. R. M. Jailani & M. Sumari, 2011, The Concept of Forgiveness as a Tool in Counseling Intervention for Well-being Enhancement, *PERKAMA International Convention*.
- Baumeister, R.F., J. J., Exline & K. L. Sommer, 1998, The victim role, grudge theory, and two dimensions of forgiveness, In E. L. Worthington (ed.), *Dimensions of forgiveness: Psychological Research and theological perspectives*, Philadelphia, Templeton Foundation Press.
- Cordova, J., J. Cautilli, C. Simon, R. Axelrod-Sabtg, 2006, Behavior Analysis of Forgiveness in Couples Therapy, *IJBCT*, v. 2, p. 192.
- Denham, S. A., K. Neal, B. J. Wilson, S. Pickering, C. J. Boyatzis, 2005, *Emotional Development and Forgiveness in Children: Emerging Evidence*, In E.L. Worthington, Jr. (ed.), *Handbook of Forgiveness*, New York, Brunner-Routledge.
- Freedman, S.R., R. D. Enright, J. Knutson, 2005, *A Progress Report on the Process Model of Forgiveness*, In E.L. Worthington, Jr. (ed.), *Handbook of Forgiveness*, New York, Brunner-Routledge.
- Kendler, K. S., X. QW, Liou, C. O. Gardner, M. E, McCullough, D. Larson, & C. A. Prescott, 2003, Dimensions of Religiosity and their Relationship to Lifetime Psychiatric and Substance use Disorders, *American Journal of Psychiatry*, v. 160, p. 496-503.
- Maria del, G. M., R. G, Martio, G. F. Gonzalo, 2011, Forgiveness in Marriage: Healing or Chronicity, A Dialog Between a Philosophical and a Psychotherapeutic Understanding more, *Human Studies*, v. 34.
- McCullough, M. E., & E. L. Worthington, 1999, Religion and the forgiving Personality, *Journal of Personality*, v. 67, p. 1141-1164.
- McCullough, M.E., E. L. Worthington, & K. C. Rachal, 1997, Interpersonal forgiving in close Relationships, *Journal of Personality and Social Psychology*, v. 73, p. 321-336.